

Kinderen van de Holocaust

Leesexemplaar

Kinderen
van de
Holocaust

Piet Boncquet

Polis

canvas

7	Inleiding
11	NORBERT VOS
35	PATRICIA RAMET
55	MICHEL KICHKA
77	REGINA SLUSZNY
99	DAVID WAGMAN
123	EVA FASTAG
143	PAUL SOBOL
165	MALKA KORETZKI
187	DAVID TESZLER
203	BETSY SOBOL
221	ANNA ERLICH
237	SHAUL HAREL
<hr/>	
257	DE JODENVERVOLGING IN BELGIË TIJDENS DE TWEEDE WERELDOORLOG
277	Dankwoord
279	Kaart

Inleiding

Antisemitisme gaat duizenden jaren terug. Het is altijd aanwezig geweest door de Joodse geschiedenis heen. Joden zijn verbannen en vervolgens uitgesloten, vervolgd, vermoord. Nooit werd dat diepgewortelde antisemitisme zo veruitwendigd als tijdens de Tweede Wereldoorlog in nazi-Duitsland. De nazi's koppelden een op ras gebaseerd mensbeeld aan het antisemitisme en bestempelden de Joden als *Untermenschen*, die uit de gemeenschap moesten worden verwijderd om de samenleving gezond te houden.

Het gevolg van dit ver doorgedreven sociaal darwinisme was een industriële moordmachine die zes miljoen Joden het leven heeft gekost. Ook in België was de vervolgingspolitiek nietsontziend. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden vanuit de Mechelse Dossinkazerne bijna 26.000 Joden, Roma en Sinti gedeporteerd, voornamelijk naar Auschwitz-Birkenau. Slechts vijf procent van hen zou de oorlog overleven. Dat zijn onthutsende cijfers, die ook driekwart eeuw later tot nadenken stemmen. Hoe kon een maatschappij zo ver afglijden?

Over de Holocaust werd in de eerste veertig jaar na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks gesproken. Wie de oorlog had overleefd, probeerde zijn eigen verleden een plaats te geven. Iedereen kende wel ergens een slachtoffer en weinigen waren geïnteresseerd in het leed van

de Joodse bevolking. De weinige Holocaustoverlevenden zwegen over hun trauma's, om het verdriet dat ze hadden niet te projecteren op hun kinderen. Binnen de Joodse gemeenschap was iedereen slachtoffer, en dus was het makkelijker om het verleden te laten rusten. De Holocaust werd verdrongen door de overlevenden en sneeuwde onder voor de rest van de maatschappij.

Pas eind jaren zeventig veranderde die situatie. De Amerikaanse televisieserie *Holocaust* sloeg de wereld met verstomming. Ook in Vlaanderen zaten wekelijks bijna twee miljoen kijkers vastgekleusterd aan het BRT-scherm. Meryl Streep en James Woods lieten grote lagen van de (Vlaamse) bevolking voor het eerst kennismaken met de gruwelen van de nazi-uitroeiingsmachine. De serie introduceerde ook de naam waarmee wij de Jodenvervolging en -uitroeiing tijdens de Tweede Wereldoorlog vandaag nog aanduiden, de Holocaust. In de decennia die volgden, groeide de aandacht voor het lot van de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog aanzienlijk. Het lange zwijgen van de eerste generatie werd doorbroken. Mondjesmaat begonnen overlevenden te getuigen. In Vlaanderen brak Emiel Vos de stilte. Hij verloor zijn vrouw en drie kinderen in Auschwitz en getuigde daarover in 1980 voor het eerst in het televisieprogramma *Panorama*. Dankzij de toen opgerichte Stichting Auschwitz werden de verhalen van de overlevenden opgetekend en bewaard. Toch zou het nog tot midden jaren negentig duren vooraleer de Holocaust het centrale thema werd in de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.

Vandaag ligt de raciale vervolgingspolitiek van nazi-Duitsland meer dan 75 jaar achter ons. Er zijn musea, herdenkingen en monumenten die ons dagelijks herinneren aan het geleden leed. Toch is het onontbeerlijk dat we het verhaal van de Holocaust of de Shoah, zoals sommige mensen binnen de Joodse gemeenschap prefereren, blijven vertellen aan volgende generaties. We bevinden ons op een scharniermoment in de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Vandaag hebben we de kans om de allerlaatste overlevenden nog zelf te horen vertellen over de gruwel die ze hebben moeten meemaken tijdens de bezetting en vervolging in de jaren veertig.

In de Canvasserie *Kinderen van de Holocaust* en in dit boek laten we die mensen aan het woord. Joodse mensen die aan het begin van de Tweede Wereldoorlog kind of tiener waren. Ze maakten mee hoe zij, hun familie en hun vrienden stelselmatig werden uitgesloten van het openbare leven, en hoe ze vervolgens openlijk werden vervolgd, gearresteerd en gedeporteerd. Wie het gevaar tijdig zag aankomen en voldoende middelen bezat, dook onder of vluchtte weg. Talloze kinderen werden opgevangen door een gastgezin en zagen zo kans de oorlog te overleven. Hun ouders kenden dat geluk veel minder vaak. We laten ook kampoverlevenden aan het woord. Vandaag zijn er nog enkele Belgen in leven die de gruwel van Auschwitz hebben overleefd. Hun verhalen gaan door merg en been, en doen de toehoorder stilstaan bij de onbevattelijkheid van wat is gebeurd. Het zijn die verhalen waar iedereen van overtuigd is dat ze nooit vergeten mogen worden.

Maar ook de kinderen van de slachtoffers krijgen een forum in de reeks en in dit boek. Zij vormen de tweede generatie, die het leed van hun ouders altijd heeft gevoeld, maar er slechts zelden over heeft kunnen praten. Ze groeiden op met het gemis van familieleden en het voelbare trauma van hun ouders, maar kregen zelf nooit de kans om het volledig te verwerken. In veel gezinnen verkoos men de stilte boven de waarheid, die vaak té pijnlijk was om onder woorden te brengen. Deze tweede generatie is ook slachtoffer van de Holocaust, ook al zijn ze vaak pas na de Tweede Wereldoorlog geboren.

De verschrikking van de Jodenvervolging is zo allesomvattend dat ze een intergenerationeel trauma heeft veroorzaakt binnen de Joodse gemeenschap, een trauma dat nog decennia nodig zal hebben om te helen. De verhalen van de tweedegeneratieslachtoffers zijn zelden of nooit verteld en zijn daarom vaak ontluisterend. Heel hun leven voelden ze de onmogelijkheid om vragen te stellen, en nu de ouders zijn overleden, kerft de pijn van de onwetendheid diepe groeven in hun ziel. De Holocaust ligt 75 jaar achter ons, maar hij is nog lang niet verdwenen.

Deze verhalen maken dat op een pijnlijke, maar ook op een zeer eerlijke en openhartige manier duidelijk.

Geert Clerbout
Eindredacteur *Kinderen van de Holocaust*

Norbert Vos

‘Mona beschermde mij,
ze was mijn oudere zusje’

Al zijn hele leven speelt de Holocaust voor Norbert Vos een belangrijke rol. Hij was nog een baby toen zijn vader Albert in 1942 gedeporteerd werd. Met zijn moeder leefde hij de rest van de oorlog ondergedoken bij een gezin in Kortrijk. Raymond en Julia werden zijn pleegouders en met hun dochtertje Mona, toen zeven jaar, groeide hij samen op. Hij kreeg haar teddybeer. Zijn papa zag hij nooit meer terug. Een neef van zijn moeder, Emiel Vos, overleefde de hel van Auschwitz. Hij werd Norberts adoptievader en gaf hem een nieuwe familienaam. ‘Mijn grootste trauma is het gebrek aan roots’, zegt Norbert.

In Polen was het antisemitisme in het begin van de twintigste eeuw wijdverspreid. Joodse jongeren vonden weinig mogelijkheden om zich te ontwikkelen. Mijn vader Abraham (roepnaam: Albert) Obstfeld, geboren in 1903, maakte deel uit van een orthodox gezin met tien kinderen. Zijn oudste broer emigreerde naar Leipzig in Duitsland en mijn vader kwam in 1928 naar België, waar

hij een ver familielid opzocht. Zijn jongere broer Georges verhuisde ook naar België. De rest van de familie is in Polen gebleven.

Eerst heeft papa een paar jaar in de steenkoolmijnen van Charleroi gewerkt. Zo kon hij aan de voorwaarden voldoen om een verblijfsvergunning te krijgen. Daarna heeft hij een tijdje in Antwerpen gewoond, om zich ten slotte te vestigen in Brussel, waar hij een handel opstartte in accessoires voor regenmantels. Hij verkocht stoffen, knopen, gespen, naaibehoeften...

In de jaren 1935–1940 engageerde hij zich bij de zionistische beweging van België. Die lanceerde oproepen om naar Palestina te vertrekken. Een van de meest voor-
aanstaande Joodse zionisten, Ze'ev Jabotinski, is in Antwerpen een redevoering over de situatie komen geven. Mijn papa heeft hem ingeleid. De Joden waren zich ervan bewust dat Hitler, die inmiddels aan de macht was in Duitsland, een groot gevaar betekende. De Kristallnacht in 1938 (*openlijke aanval in Duitsland tegen de Joden tijdens de nacht van 9 op 10 november 1938, red.*) was voor velen een waarschuwing om te vertrekken.

Het Joodse gezin waarin mijn mama Léa Zwaaf opgroeide, was afkomstig uit Amsterdam. Zij is daar in 1920 geboren. Haar familie was niet orthodox en goed geassimileerd met de Nederlanders. Ze spraken de taal en gingen naar school zoals iedereen. Opa van moederskant was bedrijvig in de textielsector en verhuisde begin jaren dertig met zijn vrouw en drie dochters naar Antwerpen. Ze startten een winkel en mama, die een zeer energieke vrouw was, werkte mee in de zaak. Haar oud-

ste zus was dan al getrouwd en kreeg kort daarop een kindje.

Op een dag leerde mama een leuke jongen kennen en dat was mijn oom Georges. Ze waren op slag verliefd. Hij kwam met dit nieuws aan bij zijn broer, maar volgens de traditie moest de oudste broer eerst in het huwelijk kunnen treden. Zo komt het dat mama en Albert elkaar in juli 1939 het jawoord gegeven hebben, na aandringen van mijn oma Zwaaf, want papa was zeventien jaar ouder dan mama. Mijn andere oma in Polen had toegezegd om voor het huwelijk van haar zoon naar België te komen, maar dat is mislukt. De inval van Hitler in Polen was nakend en het was niet meer mogelijk om op reis te gaan.

Mijn grootouders van moederskant woonden in Antwerpen en mijn ouders, die net getrouwd waren, verbleven in Brussel toen op 10 mei 1940 de Tweede Wereldoorlog uitbrak. De hemel zag zwart van de vliegtuigen en een massa mensen sloeg in paniek op de vlucht, ook mijn familie. Met de auto en te voet kwamen ze aan in een Franse havenstad, waar de laatste boten richting Engeland helaas al vertrokken waren. Ze moesten onverrichter zake terugkeren.

Vanaf het begin van de oorlog richtten de Duitse wetten en verordeningen zich meer en meer tegen de Joden. Joodse kinderen mochten niet meer naar Belgische scholen gaan, Joodse advocaten mochten hun beroep niet meer uitoefenen, Joodse verpleegsters mochten geen Belgen verzorgen, Joden moesten achter aan de tram op het balkon blijven staan, mochten niet naar de opera,

niet naar het theater, mochten niet meer wandelen in het park... De toestand werd steeds moeilijker. Het magazijn van mijn vader in de Stoofstraat in Brussel werd verzegeld. Hij kon niet meer aan zijn goederen en zijn bankrekening werd geblokkeerd. Kortom, hij was gedwongen werkloos.

De Duitse bezetter verplichtte alle Joden om zich officieel te laten registreren. Het stadsbestuur van Brussel ging daartegen in verzet, maar de Antwerpse burgemeester Leo Delwaide werkte eraan mee. Zo komt het dat mijn grootouders Zwaaf zich moesten aanmelden en niet enkel hun eigen namen moesten opgeven, maar ook alle gegevens over hun familieleden.

Gezien de penibele omstandigheden en de onmogelijkheid van mijn vader om nog te werken, besloten mijn ouders te vluchten. Ze wilden naar het onbezette gebied in het zuiden van Frankrijk (*het zogenoemde Vichy-Frankrijk viel van 1940 tot 1944 onder het autoritaire bestuur van de Franse maarschalk Philippe Pétain. Vanaf november 1942 vestigden de nazi's er hun eigen bewind, inclusief Jodenvervolging, met Pétain als stroman, red.*). Eind 1940 was mijn moeder bovendien zwanger. Mijn ouders wisten Zuid-Frankrijk te bereiken en op 19 juli 1941 ben ik geboren in Pau.

Papa's jongere broer Georges was ook in Pau en hij had gehoord dat Joden in Bordeaux een Portugees visum konden bemachtigen om verder weg te vluchten. Dat heeft hij gedaan en met zijn visum kon hij de Frans-Spaanse grens oversteken. De Spaanse politie van Franco heeft hem gearresteerd, maar later weer vrijgelaten, zo-

dat hij via Lissabon Cuba heeft kunnen bereiken en de oorlog heeft overleefd. Mijn vader wilde waarschijnlijk hetzelfde doen, maar mama had heimwee naar haar ouders in Antwerpen. Ze wilde hen niet achterlaten en dus keerden ze — helaas — met mij als baby terug naar België.

Toen het er vanaf 1942 op aankwam om Joden te arresteren, gebruikten de Duitsers natuurlijk de eerder samengestelde Jodenlijsten. De eerste razzia vond plaats in de Antwerpse Jodenwijk, in de Provinciestraat, de Leeuwerikstraat, de Lange Kievitstraat en de Terliststraat. Iedereen was verbijsterd dat de Joden zo brutaal weggevoerd werden.

In de nacht van 28 op 29 augustus 1942 om vijf uur 's morgens stopte een vrachtwagen voor het huis van mijn grootouders Marcus Zwaaf en Sarah Vos in de Marsstraat in Berchem. Politie mannen voerden een razzia uit, wie op hun lijst stond moest mee. Dat waren in dit huis mijn grootouders, hun jongste dochter en hun kleinkind. De agenten klopten hard op de deur en de betrokkenen kregen nauwelijks een halfuurtje om in te pakken. Toevallig verbleef mijn moeder die nacht ook bij haar ouders. Zij heeft het allemaal zien gebeuren en heeft snel nog enkele boterhammen voor hen klaargemaakt. 'Wie bent u?' vroeg een van de agenten aan mama. Zij beseftte onmiddellijk het gevaar en antwoordde: 'Ik ben de huisvrouw.' Daarom lieten ze haar ongemoeid.

Meteen nadat ze vertrokken waren, is mama naar de verzamelplaats in de Grote Hondstraat gelopen met enkele jassen, waarvan ze de gele Jodenster had verwijderd. Ze vond haar ouders en maande hen aan om mee te gaan,

gehuld in een neutrale jas. Maar ze durfden niet. ‘We zullen wel gaan werken’, reageerden ze. Mama heeft haar jongste zusje en het kind van haar oudste zus meegenomen en die zijn gered. Haar ouders niet. Ze vertrokken naar de Dossinkazerne in Mechelen en van daaruit naar Auschwitz (*Marcus Zwaafen Sarah Vos staan als nummers 969 en 970 op de lijst van transport VII, red.*). Wat mijn moeder op dat moment gedaan heeft, was enorm dapper. Ze was nog zeer jong, maar wist van aanpakken. Ze was niet bang, ondanks de gevaarlijke situatie waarin ze zich bevond.

Tijdens diezelfde nacht van 28 op 29 augustus 1942 werd in Borgerhout om vijf uur ’s morgens ook op een deur geklopt. Daar woonde Emiel Vos, de man die na de oorlog mijn adoptievader zou worden. Hij was op dat moment getrouwd en vader van drie zoontjes van drie, vijf en zes jaar oud. De vrachtwagen stond voor de deur, ze kregen een klein halfuurtje om zich klaar te maken. Zijn vrouw Rebecca moest zich nog omkleden en een van de agenten vond het nodig om mee naar boven te gaan om te zien hoe dat gebeurde. Emiel heeft mij later verteld hoezeer dat detail hem choqueeerde. Kleren ingepakt, boterhammen mee en allemaal in de vrachtwagen. Het jonge gezin kwam terecht op de deportatielijst van transport VII vanuit Mechelen richting Auschwitz (*die lijst bevat nr. 922: Vos Emilius; nr. 923: Vos-Nabarro Rebecca; nr. 924: Vos Hermann; nr. 925: Vos Isaak en nr. 926: Vos Andries, red.*).

Natuurlijk liet de arrestatie van haar ouders mijn moeder niet onberoerd en ze maakte voor de derde keer

plannen om te vluchten, maar dat zou geld kosten. Op 3 september 1942 nam mijn vader 's morgens vroeg de trein om tegoeden van klanten op te halen in Brussel. Die dag werd hij gearresteerd. Hij heeft nog een briefje geschreven vanuit de gevangenis van Sint-Gillis en een bericht van hem dat vanuit de Dossinkazerne mijn mama bereikt heeft, is bewaard gebleven. Hij schreef: *'Le 8-10 c'est le jour le plus triste de ma vie. (...) Je pars demain matin à 6 heures pour la Silesie.'* (Vandaag, 8 oktober, is de triestigste dag van mijn leven. (...) Morgenvroeg om zes uur vertrek ik naar Silezië, red.). Het was zijn afscheidsbrief. Hij realiseerde zich dat hij zijn jonge vrouw en zoontje achterliet en dat hij niet langer voor hen zou kunnen zorgen. Daar voelde hij zich schuldig over. Zijn vertrek naar Auschwitz was niet meer te vermijden (*Abraham Obstfeld staat als nr. 272 ingeboekt op transport VII vanuit de Mechelse Dossinkazerne, red.*). In nog geen week tijd was mijn mama haar ouders en haar echtgenoot voorgoed kwijt en ik — als eenjarig jongetje — mijn grootouders en mijn papa.

Inmiddels was het gezin van mijn adoptievader Emiel Vos al vertrokken. Ze hadden drie dagen doorgebracht in Mechelen, beroofd van al hun bezittingen en achtergelaten op de eerste verdieping in een grote zaal met stro op de vloer. Het vervoer naar Auschwitz duurde drie dagen en drie nachten. De kinderen huilden, iedereen leed honger en dorst, want het was zeer warm. Bij aankomst moest mijn adoptievader, omdat hij nog kon werken, eerst uitstappen. Hij kreeg een stamp in zijn rug. Zonder afscheid te kunnen nemen, stond hij op het

perron in Cosel (*nu Kozle in Polen; aan het goederenstation van Cosel stopten tussen 28 augustus en 10 december 1942 achttien deportatietreinen met Joden op weg naar Auschwitz-Birkenau. Ze kwamen uit Frankrijk, Nederland en België. Ongeveer negenduizend mannen en jongens werden er van hun gezinnen gescheiden. Ze werden tewerkgesteld in de kampen in de omgeving, red.*) en zag hij de trein met zijn vrouw en kinderen doorrijden. Hij beseftte toen nog niet dat hij hen nooit meer zou terugzien. Hun weg leidde naar de gaskamers en het crematorium. Een medegevangene lichtte hem een tijd later in: ‘Zie je die rook die uit de schoorsteen komt? Dat zijn je vrouw en je kinderen.’ Hij was er kapot van.

Mama beseftte dat ze als Jodin in gevaar verkeerde en besloot onder te duiken. Dat ze de moed had om met drie kinderen te vertrekken — met mij, haar jongste zusje en het dochtertje van haar oudste zus — was erg bewonderenswaardig. Ze vertrok naar Otegem, een klein dorp in West-Vlaanderen, waar een goede klant van vader woonde. Daar kon ze enige tijd blijven, maar die man begon haar lastig te vallen. Na een tussenstop op een boerderij en op nog een ander adres huurde ze een kamertje in een hotel in Kortrijk. Het was intussen november 1942 en het was koud buiten. Even later stapte ze café De Matador binnen, op de hoek van de Wagenmakerstraat en de Sint-Denijsstraat in Kortrijk, en dronk daar een kop warme koffie.

De waardin begon een babbeltje met mijn moeder en stelde voor mij warme melk te geven. Mijn grote donkere ogen en krullende haar moeten haar gecharmeerd

hebben, want ik mocht in de keuken op kussens in een grote zetel liggen en ik viel onmiddellijk in slaap.

Mama voelde zich wat ontspannen en vroeg of ze daar ter plaatse een kamer kon huren. Dat werd besproken met Raymond Verhaeghe, de man van de waardin, die Julia heette. Ze hadden zelf een dochttertje van zeven jaar, Mona. Die mensen beseften heel goed de ernst van de situatie. Zouden ze het risico nemen om een Joodse vrouw en drie kinderen onderdak te verlenen? We mochten blijven. Mama's jongste zusje verbleef daarna op het platteland bij familie van Julia en mijn nichtje bij de zuster van Julia recht tegenover het café. Mama en ik woonden bij Julia, Raymond en Mona in het café.

Ik noemde mijn pleegouders 'moeder' en 'vader' en met Mona kreeg ik een zeer goede band, beter dan die van veel echte broers en zussen. We deelden het weinige speelgoed dat we hadden of we speelden met knopen. Veel om te eten was er niet. Julia was een goede naaister. Ze kwam eens thuis met de parachute van een Engelse piloot die ze ergens gevonden had. Julia toverde het sterke linnen om in jurken voor de meisjes en een kostuumpje voor mij, allemaal blauw geverfd.

Tijdens het werk zong ze veel, ze had een mooie stem. Ik mocht in bad in een tobbe met warm water. Mona zorgde ook goed voor mij en deelde alles wat ze had. Ik kreeg haar grote teddybeer om mee te spelen en die is wonder boven wonder nog bewaard gebleven (*de teddybeer staat tentoongesteld in het museum Kazerne Dossin in Mechelen, red.*). Toen aan het einde van de oorlog het luchtalarm afging boven Kortrijk — wat vaak gebeurde

en in 1944 nog veel slachtoffers eiste — nam Mona mij mee naar de kelder om te schuilen.

Intussen had mama een valse identiteitskaart kunnen bemachtigen, zogezegd als Rosalie, een nicht van Julia die uit Roeselare afkomstig was en enige tijd in Kortrijk kwam doorbrengen. Die identiteitskaart heb ik nog. Je kunt zien dat ermee geknoeid was, maar ze heeft goed geholpen. Op een zeker moment had mama geld nodig en ze trok naar Brussel om enkele juwelen te verkopen. De juwelier zei dat hij de edelstenen van een ring onder de loep moest bekijken in een aangrenzend kamertje, maar ze hoorde hem telefoneren naar de Gestapo om een verdachte vrouw te signaleren. Ze nam meteen de benen en liet de ring achter.

Een andere keer is ze in Brussel aangehouden op straat en zat ze drie dagen vast in het hoofdkwartier van de Gestapo. Ze had gelukkig geen Joods uiterlijk en blond geverfd haar. De identiteitskaart heeft haar toen gered, plus het feit dat ze koppig voet bij stuk hield tijdens de ondervragingen. Anders was ik als weeskind achtergebleven.

Sommige burens waren op de hoogte van onze situatie, maar niet allemaal. Enkele kelders liepen over in elkaar, handig voor wie op de vlucht was. Dat is een paar keer nodig geweest. Ik herinner mij dat Mona en ik eens op een draaimolen mochten zitten, dat was heerlijk. Plots nam Raymond ons vlug mee, want hij had gezien dat een verdacht individu ons in de gaten hield. Al bij al hadden we een goede plaats getroffen, want er woonden in Kortrijk bijna geen Joden en onze problematiek was

er niet zo bekend. Dat maakte de kans op verklikken kleiner. Hoe het inmiddels met mijn vader gesteld was, wisten we niet.

Mijn adoptievader Emiel Vos heeft mij later uitvoerig verteld over wat hij meemaakte in de concentratiekampen. Hij verrichtte slavenarbeid in Buna Monowitz, een nevenkamp van Auschwitz. Een van de taken was het aanleggen van spoorlijnen. Mannen die helemaal niet gewend waren aan dit zware werk moesten dwarsliggers met de hand op hun plaats deponeren. In de winter was alles natuurlijk bevroren. Op een gegeven moment gleed zo'n zware balk uit Emiels handen en brak hij zijn voet. Omdat de Duitse opzichter hem een goede werker vond, mocht hij voor een tijdje naar het hospitaal. Hij had evengoed meteen naar de gaskamers gestuurd kunnen worden, wat wel vaker gebeurde als iemand niet meer kon werken.

Alles in het kamp was afgestemd op het ontmenselijken van de gevangenen. Iedereen kreeg een nummer op zijn arm getatoeëerd, zoals ze met dieren doen. Emiel droeg het nummer 178886, dat heb ik later op zijn grafsteen laten aanbrengen. Op een dag riep een nazi Emiel bij zich en vroeg hem: 'Wat is de naam van je moeder?' Hij schrok van de vraag, maar antwoordde toch: 'Ze heet Alida.' 'Zwijg! De naam van je moeder is "varken"!' was de brute reactie en hij kreeg een klap in zijn gezicht. Zo werd je een schepsel dat alleen nog maar wilde overleven en een stuk droog brood of een beetje waterige soep wilde bemachtigen, gemaakt van aardappelschillen.

De weinige zaken die een gevangene nog bezat waren

van levensbelang, zoals een touw om je schoenen beter aan te binden of je broek op te houden, een sigaret, die je kon ruilen voor eten of een gamel of etensbakje, waarin de soep gedaan werd. Op een zeker moment was Emiels gamel gestolen. Ongeveer tegelijkertijd kwam hij te weten dat iemand uit zijn familie ook in het kamp verbleef, de man van zijn nicht Léa Zwaaf. Dat was mijn papa, Abraham Obstfeld. Ze hadden elkaar nog ontmoet tijdens een familiefeest. Het was een hartelijk weerzien en zo heeft mijn vader zijn gamel geleend aan mijn adoptievader. Later heeft Emiel er zelf weer een kunnen bemachtigen.

Er zijn mensen die zich afvragen wat het ergste was in de concentratiekampen. Was het de honger? Een mens die het nooit meegemaakt heeft, kan zich niet voorstellen wat honger betekent. Emiel wist wat het was. Mensen met honger droomden 's nachts van een aardappel, van een bord soep. Dan kregen ze de neiging om hun kaken en tong te bewegen, in de illusie dat er eten kwam. Of ze brachten hun hand naar hun mond, ze voelden en roken voedsel. Maar dan werden ze wakker en er was niets. Was dat het ergste?

Of waren het de levensomstandigheden? Ze verbleven soms opeengeperst met duizend in een barak waar slechts plaats was voor een paar honderd man. Emiel heeft mij verteld hoe hij in Buchenwald in een barak gezeten heeft waar iedereen achter elkaar op de koude grond moest zitten, met de benen open, om een beetje plaats te krijgen. Iedereen was snel geïrriteerd en mensen sloegen elkaar. Slapen met vijf of zes naast elkaar op een plank, met een beetje stro. Drie of vier planken boven

elkaar. Wat was de beste plaats om te liggen? Bovenaan? Dan duurde het te lang om naar beneden te klauteren en op tijd te zijn voor het appel 's morgens. Onderaan? Dan gebeurde het dat je de ontlasting van iemand over je heen kreeg. Als er 's nachts iemand stierf, lag je naast een lijk. Was dat het ergste? Of was het de kou? Overleven en moed houden, bij min 25 graden Celsius?

Het ergste om te moeten meemaken in een concentratiekamp was de vernedering, de degradatie tot een inferieur wezen, nog minder dan een beest. De gevangenen waren *Häftlinge* of slaven, in de ergste zin van het woord. Elk moment kon je door een opzichter of kapo (*gevangenen die toezicht moesten houden op de andere gevangenen, red.*) vermoord worden, waar hij wilde en zoals hij het wilde, zonder enige reden. Hij kon vrij beschikken over je leven. Als iets hem niet beviel, kon hij je slaag geven tot de dood erop volgde.

Sommigen onder hen liepen rond met honden. Die werden geaaid en geliefkoosd, maar net zo goed op je afgestuurd om je te verslinden. Een gevangene was minder dan een dier, want dat wordt verzorgd en krijgt eten, staat in de winter binnen en mag in de zomer buiten grazen. Je was een insect, een kakkerlak, die als vervelend ongedierte gewoon vertrapt kon worden. Die vernedering, die Emiel en mijn vader hebben moeten ondergaan, is voor mij tot op vandaag het allerergste. Terwijl ik weet dat papa een intelligente, knappe man was die veel boeken las, verantwoordelijkheid opnam en zich inzette voor andere mensen. En dan zo ongenadig aan zijn einde moeten komen?

Ik heb van Emiel vernomen hoe mijn vader gestorven is. In de herfst van 1943 was hij aan het einde van zijn krachten, hij kon niet meer. Zijn benen waren gezwollen, hij was moreel en fysiek gekraakt. Hij meldde zich bij de ziekenboeg, wetende dat zijn lot bezegeld was omdat hij niet meer kon werken. Na een dag of twee, drie hebben ze hem op een platte kar op vier wielen gelegd, samen met enkele anderen, over elkaar heen gestapeld. Zo is hij naar de gaskamers gebracht en vervolgens is zijn lichaam verbrand in het crematorium.

Naarmate de Russen naderden, begonnen de Duitsers Auschwitz te ontruimen (*Auschwitz werd bevrijd door de Sovjet-Unie op 27 januari 1945, red.*). Op een bepaald moment maakten ze colonnes klaar om te vertrekken, de beruchte dodenmarsen. Emiel was bij diegenen die dagenlang moesten marcheren, zonder eten. Hij heeft mij verteld dat ze op zekere dag een boerderij naderden, waar varkens aan het eten waren uit een trog. Ze liepen ernaartoe, duwden de dieren opzij en begonnen het varkenseten te verorberen. Ze hadden in geen tijden zo lekker gegeten. Zo kwamen ze aan de Tsjechische grens. Wie niet had kunnen volgen, lag neergeschoten, dood, langs de weg.

In Gross-Rosen stapten ze op een trein en ze werden naar Buchenwald gebracht. Emiel voelde het einde naderen. Hij was ooit een sterke jonge kerel, opgepakt op zijn eenendertigste, maar in april 1945 was hij totaal uitgeput. Hij had bijna drie jaar in acht verschillende Duitse concentratiekampen doorgebracht in onmenselijke en steeds verslechterende omstandigheden. Aan het eind is

hij tussen de lijken gaan liggen, de enige plaats waar hij zich een beetje veilig voelde. Hij kon niet meer naar het appel gaan en kreeg dus ook geen eten meer. Eigenlijk wachtte hij op de dood.

De Amerikaanse generaal George Patton heeft Buchenwald bevrijd en het was geen dag te vroeg. Emiel was zodanig verzwakt dat hij de eerste dagen niet kon eten en dat is zijn geluk geweest. Veel Joodse gevangenen die gretig voedsel tot zich namen, zijn gestorven omdat ze het niet meer gewoon waren. Emiel heeft niet gegeten, maar wel bloedtransfusies gekregen en hij stond een paar weken onder medisch toezicht. Zo heeft hij het gehaald.

In september 1944 werd Kortrijk door de geallieerden bevrijd, maar de oorlog was nog niet ten einde. Vooral Antwerpen liep als strategische havenstad nog gevaar en werd bestookt door V1- en V2-raketten. De schade was enorm. Mijn moeder had begrepen dat daar veel herstellingen nodig zouden zijn en ze werkte samen met een glasmaker, een schoonbroer van Julia in Kortrijk. Een paar keer per week organiseerde ze een levering glas van Kortrijk naar Antwerpen. Na verloop van tijd keerden we terug naar Antwerpen, toen alles weer wat veiliger geworden was. We konden wonen in (een gedeelte van) het huis van mijn grootouders. Ik ben daar ziek geworden en mama heeft mij weer naar Kortrijk moeten brengen, omdat ik zoveel heimwee had naar mijn onderduikouders en naar Mona. Mona was trouwens ook ziek geworden, we konden elkaar niet missen. Daarna gingen we heel vaak op bezoek bij elkaar, nu nog altijd.

Emiel, op het nippertje bevrijd in april 1945, kwam

door zijn Nederlandse identiteit terecht in Eindhoven. In juni keerde hij terug naar Antwerpen en zocht hij het huis op in de Sterrenborgstraat waar hij met zijn gezin gewoond had. Hij wilde daar niet meer verblijven, er waren te veel herinneringen aan verbonden. Van zijn buurman kreeg hij het fietsje van zijn oudste zoon, als aandenken. Hij is op zoek gegaan naar overlevende familieleden en kwam terecht bij zijn schoonbroer, de broer van zijn vrouw. Daar heeft hij een tijdje verbleven en hij hoorde er dat er nog een nicht van hem in Antwerpen woonde, in de Marsstraat. Zo stond hij op een dag voor onze deur. Mijn moeder herkende hem niet, hij woog maar 32 kilogram. ‘Ik ben Emiel Vos, je neef’, zei hij en mama liet hem binnen. Bij ons kon hij op krachten komen en wende hij stilaan weer aan een normaal leven. Hij heeft nog lang op de grond geslapen. Een korstje brood mochten we nooit weggoeien.

In die periode keerden mondjesmaat gevangenen terug uit Duitsland. Mama had al enkele keren in het station navraag gedaan naar mijn vader, maar zonder resultaat. Nu kon Emiel haar vertellen wat er werkelijk gebeurd was. Ik was een kind van vier jaar, maar begreep dat ik mijn papa nooit meer zou terugzien. Vier jaar later kreeg zowel Emiel als mijn moeder een officiële overlijdensakte van hun respectieve echtgenoten. Het voelde allemaal zeer bitter aan. Emiel was nu een man zonder vrouw en kinderen, mama miste haar man en ik was een kind zonder vader. Ik noemde hem ‘oom’, want hij kon de plaats van mijn papa niet innemen. Omgekeerd was ik zijn zoon niet, maar deed ik hem voort-

durend aan zijn grootste verlies denken. Waarom hadden wij het overleefd en onze naasten niet? We droegen alle drie een zware stempel voor het leven. Bovendien waren mama's ouders en papa's familieleden in Polen ook gearresteerd en vermoord.

Emiel was vaak droevig, maar niet depressief. Hij had soms nachtmerries. Maar hij nam de draad weer op, het moest wel. Hij bleef bij ons wonen en mama schakelde hem stilaan in in de glashandel die ze runde. Later zijn ze getrouwd.

Mijn leven ging verder zijn gang in Antwerpen. Als enig kind kreeg ik veel aandacht en liefde. Ik leerde rijden op het fietsje van Emiels oudste zoontje. Er waren maar weinig Joodse kinderen die de oorlog overleefd hadden. Ik werd erg vertroeteld, bijna als een soort mirakelkind. Ik volgde vanaf 1947 les in de Joodse school. Mama dacht dat mijn vader daarop gestaan zou hebben, dat ik mijn Joodse identiteit zou behouden. Bijna iedereen die daar zat, had een van of allebei zijn ouders verloren. Een volledig gezin bestond haast niet, het waren allemaal samengestelde gezinnen zoals het onze.

Het hielp dat we een heel lieve juf hadden, ik herinner mij haar nog goed. Ze leefde mee met de kinderen. Het gaf ons de moed om door te gaan. Ik was als zesjarige verliefd op een klasgenootje, ze heette Margrietje. Ze verbleef in een Joods weeshuis in de Generaal Drubbelstraat en is kort daarop vertrokken naar Israël, naar een nieuwe toekomst. Ik moet vaststellen dat iedere Jood van mijn generatie het moeilijk heeft om het verlies van vermoorde familieleden te verwerken.

Net na de oorlog kregen overlevenden van de Holocaust weinig hulp. Bij de Joodse Centrale (*Koninklijke Vereniging voor Joodse Weldadigheid De Centrale, opgericht in 1920 in Antwerpen, red.*) kon je onderdak krijgen voor een paar dagen en een beetje kleren. De overlevenden hadden veel verdriet omdat ze hun families en hun bezittingen kwijt waren. We kregen geen steun van de Belgische overheid. Ook niet van de Nederlandse overheid, want Emiel had een Nederlandse identiteitskaart. Nu bestaat er een systeem van tegemoetkoming aan mensen in nood, toen niet. Je werd aan je lot overgelaten.

Dus na de oorlog was Emiel een Nederlander. Mijn moeder, van thuis uit een Nederlandse, was door haar eerste huwelijk met papa een Poolse geworden en ik was ook een Pool. Omdat ze weduwe geworden was, kreeg ze opnieuw de Nederlandse nationaliteit. Voor mij heeft de aanpassing lang geduurd. Ik had een statuut als VN-vluchteling tot mijn vijftien jaar. Nadat mijn adoptie door Emiel een feit was, ben ik Belg geworden. Ik heb later een tijd in Israël gewoond, zodat ik nu zowel een Belgische als een Israëlische identiteitskaart bezit.

Enige tijd later is Duitsland begonnen met het uitbetalen van een schadevergoeding, de zogenoemde *wiedergutmachung*. Mensen van wie de familieleden uitgemoord waren in concentratiekampen hadden daar recht op, dus wij hebben een uitkering gekregen. Maar dat ging niet vanzelf, er kwamen advocaten en veel administratie bij te pas.

Mijn adoptievader legde een verbazende soepelheid aan de dag, hij had veel karakter. Hij was een sportieve